OCENE – POROČILA – ZAPISKI – GRADIVO

ŠTUDIJSKO-METODOLOŠKI PRIROČNIK *GLAGOLSKA PISMENOST NA ZAHODNEM BALKANU OD 10. DO 16. STOLETJA*

Т. И. Афанасьева, В. В. Козак, А. Н. Соболев: *Глаголическая письменность Западных БалканX–XVI веков*. Санкт-Петербург: Российская академия наук (Институт лингвистических исследований), Санкт-Петербургский государственный университет (Филологический факультет). Наука. 2016. 71 str.

Študijsko-metodološki priročnik *Glagolska pismenost na zahodnem Balkanu od 10. do 16. stoletja* je pomožno seminarsko gradivo za skupna predavanja in seminarske vaje treh predavateljev Andreja N. Soboleva, Tatjane I. Afanasjeve in Vjačeslava V. Kozaka na splošnem jezikoslovju Filološke fakultete univerze v Sankt-Peterburgu. Zasnova skupnih predavanj sega v leto 2013, ko je predavatelj A. Soboljev skupaj s preostalima omenjenima predavateljema v poletnem semestru v okviru predavanj iz »Balkanskoslovanske dialektologije« organiziral seminarske vaje iz čakavskega narečja. Zaradi velikega zanimanja študentov za glagolsko pismenost na splošno in še posebej za pismenost na zahodnem Balkanu ter čakavski dialekt so vaje postale v naslednjih letih del rednega študijskega programa za študente humanističnih usmeritev (slovanska in balkanska filologija, zgodovina in umetnostna zgodovina) univerze v Sankt-Peterburgu. V okviru skupnih vaj se določeno število ur namenja tudi pregledu glagolske pismenosti pri južnih Slovanih (natančneje hrvaški redakciji cerkvene slovanščine) in prav temu sklopu vaj služi omenjeno gradivo.

Priročnik poleg *Spremne besede* oblikuje osem poglavij, katerih avtorstvo so si predavatelji individualno razdelili med seboj glede na svoja znanstveno-raziskovalna zanimanja. Poudarjajo pa, da je priročnik kljub temu rezultat kolektivnega dela, saj so skupaj določili zamisel, namen, naloge, strukturo, obseg in vsebino dela, napisana poglavja pa so pred samim natisom na sestankih tudi večkrat kritično pretresli in popravili. Pomemben del priročnika oblikujejo naloge za študente na koncu posameznih poglavij (izjema je le tretje s pregledom spomenikov glagolske pismenosti na zahodnem Balkanu), ki se nanašajo tako na posamezne razlage v priročniku kot tudi na samo delo pri seminarskih vajah. Priročnik je namreč, po besedah avtorjev, zgolj pomožno študijsko gradivo pri spremljanju rednih predavanj in seminarskih vaj iz tega predmeta, ne pa samostojni učbenik za samouke, ki se zanimajo za tovrstno literaturo in tradicijo. Poglavja v priročniku so zasnovana enotno – po kratkem splošnoteoretičnem uvodu je podana osrednja razlaga danega obdobja oz. izbranih besedil (z navedbo razvojnih refleksov, morfoloških in leksikalnih posebnosti), nakar sledijo zadolžitve uporabnikov priročnika, da samostojno (ali pod vodstvom predavatelja in s pomočjo študijske literature) podajo jezikovno analizo izbranega besedila. Posebno pozornost pri oblikovanju učnega gradiva so avtorji namenili nalogam za pridobivanje sposobnosti branja glagolskih besedil in transliteracije

le-teh v latinico (ter le kot utrditev že usvojene veščine z drugih seminarskih vaj – še v cirilico). Za nalogami je pri vsakem poglavju navedena še priporočena (oz. zaželena) literatura. Kot študijska priloga je v sredini priročnika dvajset strani oz. enot slikovnega materiala (različnih zemljevidov, npr. Evrope in Bizantinskega cesarstva okoli leta 1000, južne Dalmacije,[1] politične členitve Iste v srednjem veku, in kakovostnih projekcij pomembnejših glagolskih starocerkvenoslovanskih spomenikov in spomenikov hrvaške redakcije cerkvene slovanščine, kot so Baščanska plošča, Assemanijev evangelij, Vatikanski misal, misal in zborniki iz 15. stoletja iz zbirke Ivana Berčića, Reimski evangelij, Misal 1483, Kolunićev zbornik, Vinodolski zakonik, Bula papeža Grigorija XI itn.). Odlomki iz omenjenih spomenikov služijo študentom kot vzorčno študijsko gradivo za bolj ali manj podrobno paleografsko in jezikovno analizo.

Prvo poglavje *Okrogla (bolgarska) glagolica* (avtorice Tatjane I. Afanasjeve) podaja kratek vpogled v prvotno obliko glagolice (sv. Cirila in Metoda), kakršna se pojavlja v najstarejših glagolskih spomenikih z različnih slovanskih področij. Sestavek ni namenjen predstavitvi različnih vidikov oz. teorij o vzorih za oblikovanje pisave, niti razlagi, kako se je osnovna oblika črk v posameznih besedilih in obdobjih spreminjala, ampak bolj predstavitvi najstarejših – predvsem kanonskih starocerkvenoslovanskih – spomenikov, napisanih v tej obliki glagolice. Avtorica je na kratko omenila le Jagićevo klasifikacijo okrogle ali oble glagolice na štiri poglavitne tipe, v modernejše paleografske študije pa se ni spuščala. Poleg pregledne tabele z vsemi tremi oblikami slovanskih pisav (okrogle, oglate glagolice in cirilice), s poimenovanji črk in z obema številčnicama so v poglavju natančneje predstavljene še »posebne« glagolske črke za glasove, ki jih današnji slovanski jeziki večinoma več ne poznajo, kot so npr. nosniki Ⱑⱔ (*ę), Ⰹⱔ (*ję), Ⰸⱔ (*ǫ) in ⰉⰡⱔ (*jǫ), *jat* Ⰴⰵ (*ě), polglasnika ⰻⰴ (*ъ) in ⰹⰴ (*ь), iz grškega alfabeta prevzeti črki *yžica* Ⱃⰸ (gr. υ) in ⰲⰳ (gr. ω) ter ⰶⰴ (**dz*). Omenjena je še nesistematična raba treh grafemov za zapis samoglasnika *i* – Ⱆⰸ (cir. и), Ⱄⰴ (cir. ı), Ⱄⰵ (cir. ι). Kratki predstavitvi posebnih grafemov sledijo naloge, ki so namenjene pomnjenju okrogloglagolskih grafemov ter usvajanju veščine transliteracije iz glagolice v cirilico in obratno, iz cirilice v glagolico. Na koncu poglavja so še trije sklopi priporočene literature (izdaje spomenikov, slovarji, strokovna literatura).

Poglavje *Oglata (hrvaška) glagolica* (iste avtorice) se osredotoča na hrvaško redakcijo cerkvene slovanščine, vendar le na obdobje do pojavitve tiskarstva pri Hrvatih. Razlaga je oblikovana v tri razdelke. V prvem avtorica predstavi razloge za dejstvo, da je v oglatoglagolskem naboru manj črk kot v prvotni obliki glagolice – posamezni glasovi so se namreč v razvoju hrvaškega jezika (posebej čakavščine) razvili v druge, npr. nosnika *ǫ in *ę v nenosna vokala *u* in *e* (tu bi si morda vendarle želeli natančnejše definicije, da se sprednji nosnik v določenih položajih v besedi, tj. za *č*, *ž* in *j*, razvije tudi v *a* [še posebej, ker je v samem poglavju naveden primer s tovrstnim razvojem: *pričastniki*, v petem poglavju pa na strani 39 še obliki s tem refleksom iz Vatikanskega misala Illyr. 4]), *jery* je sovpadel z *i*, *jat* z *e* in *i*. Pojasni tudi združitev polglasnikov v enega (zapisanega s povsem novim grafemom ꙵ oz.

[1] Tu bi si sicer želeli sodobnejši zemljevid in ne z napisom Jugoslavija prek celotnega ozemlja nekdanje skupne države.

apostrofom ') in vokalizacijo obeh v vokal *a* v krepkem položaju v besedi. V drugem razdelku je predstavljena periodizacija hrvaške glagolske rokopisne pismenosti priznanega hrvaškega znanstvenika Eduarda Hercigonje na tri glavna obdobja (prvo – do konca 14. stoletja z bogoslužnimi besedili in neliturgičnimi zborniki, zapisanimi v cerkvenoslovanskem jeziku hrvaške redakcije; drugo – do začetka 16. stoletja pod močnim vplivom zahodnoevropskih literatur [latinske, italijanske in češke], za katero so značilni neliturgični zborniki v mešanem cerkvenoslovansko-ljudskem jeziku oz. že v povsem ljudskem jeziku [čakavsko narečje]; in tretje obdobje – od začetka 16. stoletja dalje, ko smo priča počasnemu usihanju glagolske tradicije in prehodu na latinico oz. cirilico). Tretji razdelek v poglavju nosi naslov *Hrvaška redakcija cerkvene slovanščine*, v katerem ne gre toliko za pojasnitev zgodovinskih dejstev o sami redakciji, ampak za pregled fonetičnih, morfoloških, sintaktičnih in leksikalnih prvin v posameznih cerkvenoslovanskih spomenikih te redakcije, kot so Dunajski glagolski listki, Vatikanski misal Illyr. 4, Hrvojev misal, Berlinski misal, Roški in drugi. Poglavje dopolnjujeta še tabeli oglate glagolice in pogosto rabljenih ligatur, značilnih prav za to obliko glagolice. Sledijo naloge za študente (transliteracija glagolskih besedil v latinico in obratno ter primerjava hrvaških oblik s starocerkvenoslovanskimi) ter priporočena literatura (slovar cerkvene slovanščine hrvaške redakcije in strokovna literatura).

Pregled spomenikov glagolske pismenosti na zahodnem Balkanu je, kot nakazuje že sam naslov, pregledno oz. razlagalno poglavje, zato ne vključuje vaj za študente. V njem je avtor Vjačeslav V. Kozak zbirke spomenikov hrvaške glagolske pismenosti razvrstil po ohranjenem fondu posameznih knjižnic v matični državi (s posebnim poudarkom na zbirki Hrvaške akademije znanosti in umetnosti in zasebne knjižnice Ivana Kukuljevića-Sakcinskega ter drugih v različnih hrvaških mestih, kot npr. v Krku, Splitu, Vrbniku, Zagrebu) in nacionalnih, univerzitetnih ali apostolskih knjižnic izven hrvaških meja – na Dunaju, v Londonu, Oxfordu, Trstu, Ljubljani, Budimpešti, Vatikanu, Pragi in v Parizu. Posebej omenjena je seveda ena večjih kolekcij spomenikov hrvaške rokopisne glagolske tradicije – tj. zbirka Ivana Berčića iz Ruske nacionalne knjižnice (RNB) v Sankt-Peterburgu s svojim ogromnim fondom petih popolnih rokopisov iz 15. – 16. stoletja, s 154 fragmenti in 53 besedili, napisanimi v kurzivni glagolici. V drugem delu poglavja so predstavljeni ali bolje našteti žanri glagolske pismenosti s področja religiozne krščanske književnosti – ta se deli na bogoslužna ali litrugična besedila (lekcionarji, psalterji, graduali, trebniki, misali, brevirji itn., katerim je posvečeno peto poglavje priročnika) in na nebogoslužna ali neliturgična besedila (hagiografije, moralistično-didaktična besedila, posamezne pridige, dela cerkvenih avrtorjev, zgodovinska dela, prevodi itn.; več o njih je zapisano v šestem poglavju). Sedmo in osmo poglavje sta namenjeni predstavitvi pravnih besedil, ki se zopet delijo v dve veji: na posvetna (zakoniki, statuti mestnih in vaških občin itn.) ter cerkvena (meniške listine, papeške bule itn.). Na koncu poglavja sta predstavljeni še pomožni zgodovinsko-filološki disciplini – *paleografija* in *tekstologija*, ki preizkovalcem omogočata opredelitev obdobja in kraja nastanka spomenikov ter določitev njihove vsebine.

Vsa nadaljnja poglavja so namenjena predstavitvam že omenjenih žanrov glagolske pismenosti. V četrtem *Najstarejši glagolski napisi na zahodnem Blakanu*

(avtor Andrej N. Sobolev) se študentje humanistike sistematično seznanijo s pomembnejšimi informacijami s področja *epigrafike*. Napisi se delijo na t. i. splošne (ki obeležujejo zgodovinske, spominske dogodke, zidavo ali dozidavo dela zgradbe; mednje spadajo tudi nagrobni napisi in zapisi, nastali po ukazu ali želji donatorja oz. graditelja spomenika) in na grafite (na kamnitih stenah zgradb ali prostorov, na kovinskih, glinenih in lesenih izdelkih, posodah itn.). Značilnost napisov na kamnu in stenah zgradb je t. i. *stabilitas loci* (sln. statičnost oz. nepremičnost), saj so pričevalci zgodovinskih, kulturoloških in jezikovnih dogajanj na točno določenem geografskem področju in v opredeljenem časovnem obdobju. V primerjavi z rokopisnimi deli so kamniti napisi vsebinsko in nenazadnje tudi paleografsko precej omejeni, saj so praviloma kratki (sestavlja jih npr. le nekaj besed ali stavkov; tudi posamezne črke se na njih pojavijo le nekajkrat), zato je na osnovi njihovega preučevanja zelo težko izreči trdne zaključke o paleografskih značilnostih danega spomenika. Poleg tega se raziskovalci pri napisih redno srečujejo z manjkajočimi predeli v zapisih – t. i. *lakunami* (lat. *lacuna* [luknja, jama, praznina]), ki so posledica uničenosti, izgube materiala ali neberljivosti zapisa. Napisi imajo ponavadi trdno strukturo – na začetku je *invokacija* (lat. *invocatio* [prositi, zaklinjati, klicati] – priprošnja k stvarniku), sledita *intitulacija* (lat. *intitulatio* – poimenska navedba darovalcev ali graditeljev) in osrednji del zapisa, tj. *sporočilo* oz. *obvestilo* (lat. *communicatio*); zapis se praviloma zaključi *z omembo mesta in časa* v zapisu omenjenega dogodka. Na tleh zahodnega Balkana so od zgodnjega srednjega veka pa do današnjih dni našli napise v različnih jezikih: v grškem, latinskem, starocerkvenoslovanskem (v glagolici in cirilici), cerkvenoslovanskem hrvaške redakcije (prav tako v glagolici in cirilici), cerkvenoslovanskem srbske redakcije (v cirilici), hrvaškem ljudskem (v glagolici in cirilici) in zapise v več jezikih (grško-latinske, glagolske s primesmi drugih črkopisov, v hrvaškem ljudskem jeziku z nekaterimi latinskimi ali cerkvenoslovanskimi besedami itn.). Na koncu poglavja so našteti najpomembnejši hrvaški glagolski napisi s področja vzhodne in srednje Istre, z otokov Kvarnerskega arhipelaga, Hrvaškega primorja, Slavonije in južne Dalmacije, kot so: Plominski napis, Valunska plošča, Krški napis, Baščanska plošča, Jurandvorski odlomki, Humski grafit itn. Kot učni material za študente sta predstavljena Baščanska plošča (s prepisom) in Napis v Župi Dubrovački. Zahtevana analiza obeh grafitov zelo dobro potrjuje osnovno premiso priročnika – da je le pomožno študijsko gradivo in ne samostojni učbenik za samouke – saj naloge od študentov zahtevajo precej samostojnega dela (poglavje spremlja obsežen spisek literature in fototipskih zbirk hrvaških glagolskih napisov), sposobnost odgovarjanja na vprašanja pa očitno temelji na skupnih predpripravah na predavanjih in seminarjih.

Poglavje *Bogoslužna krščanska literatura* (avtorice Tatjane I. Afanasjeve) je zamišljeno kot teoretični uvod v analizo nekaterih hrvaškoglagolskih besedil (Vatikanski misal Illyr. 4, Reimski evangelij in Prvotisk misala) s kratko predstavitvijo obrednih knjig za zahodno – katoliško – bogoslužje, kot so lekcionar, zakramentar, psalter, misal, brevir itn., ki se v dobršni meri ločijo od pravoslavnih kanonskih knjig na ruskih tleh. V teoretičnem opisu je največ pozornosti namenjeno grafično-fonetični in morfološki predstavitvi Vatikanskega misala Illyr. 4 iz sredine 14. stoletja kot najstarejšemu popolnemu misalu hrvaške redakcije, medtem ko so edini

ohranjeni glagolski lekcionar – konvolut[2] – Reimski evangelij in ostali vidnejši hrvaški glagolski misali (Splitski fragment misala, Novakov misal in Hrvojev misal) ter brevirji (Londonski fragment, Ljubljanski homiliar) v poglavju le omenjeni. Tudi izpolnjevanje nalog pri tem poglavju je v veliki meri vezano na prisotnost in sodelovanje na seminarskih vajah, tako na področju prepoznavanja značilnih prvin hrvaške redakcije cerkvene slovanščine, kot pri analizi značilnih razvojnih elementov čakavskega narečja.

Neliturgična krščanska literatura (avtorja Vjačeslava V. Kozaka) je obsežnejše poglavje od predhodnega. Morda gre to pripisati sami razprostranjenosti različne tematike v teh besedilih – od hagiografij (literatura o življenju svetnikov in njihovi dejavnosti), apokrifov (dela judejske in zgodnjekrščanske literature, ki se sicer ne uvrščajo med kanonska besedila oz. v Sveto pismo, vendar so le-tem blizu po stilu, tematiki, opisanih dogodkih in osebnostih) do moralno-didaktične in homiletične literature (pridige in govori z razlago svetopisemskega besedila), nedvomno pa tudi raznovrstnosti jezika, ki se v posameznih zbornikih sprehaja od povsem arhaičnih cerkvenoslovanskih do značilnih prvin ljudskega hrvaškega jezika s prepoznavnimi prvinami čakavskega narečja. Več kot v prejšnjem poglavju je tudi vaj oz. analiz odlomkov iz besedil za študente – kar iz štirih zbornikov (Berčićevega, Ivančićevega, Kolunićevega in Petrisovega – vse lahko postavimo v 15. oz. na prelom iz 14. v 15. stoletje, medtem ko so iz zgodnejšega obdobja ohranjeni le fragmenti). V poglavju so kot posebno podpoglavje navedene še najbolj opazne jezikovne (fonetične in morfološke) posebnosti teh zbornikov – brez razlage, kar zopet narekuje natančno spremljanje predavanj oz. uporabo dodatne študijske literature [pri navanju in primerjanju jezikovnih značilnosti žal zelo moti nenatančno navajanje jezikovne različice iz drugega jezika, saj ni jasno ali gre za starocerkvenoslovansko ali morebiti cerkvenoslovansko hrvaške redakcije; npr. пр или ø на месте церковнославнского сочетания ѥ҆ть (из прасл. **dj*): roenь // rojenь, meê // meja // mea; отпадение конечного -ть в третьем лице ед. ч. и мн. ч. наст. вр.: govori, prose, su (ср. с церковнослав. *govoritь*, *prosetь*, *sutь*); шт или ш на месте начального вз: vuskimi, vkazati].

Zadnji poglavji (istega avtorja Andreja N. Soboleva) razlagata pravna besedila – v sedmem *posvetna*, v osmem *cerkvena in kanonska*. Obe poglavji sta obsežni in se odlikujeta: a) po precej natančnih informacijah o dveh znamenitih posvetnih hrvaških pravnih besedilih – o *Vinodolskem zakoniku* in »*Istarskem razvodu*«, ki sta v samem priročniku tudi vzeta v jezikovno, etimološko, dialektološko in geografsko analizo (omenjeni pa so še preostali glagolski spomeniki od 12. do 16. stoletja, kot so *Krški* ali *Vrnibški statut*, *Veprinaški zakon* in *Grižanski urbar*), in b) po analizi najpomembnejših spomenikov cerkvenega in kanonskega prava – *Rogovskega samostana sv. Benedikta Regule* in *Bule papeža Gregorja XI. pavlincem*. Za razumevanje in sledenje snovi se od študentov pričakuje precej samostojnega dela, saj naj bi že pred samimi seminarskimi vajami geografsko, etnološko, zgodovinsko in jezikovno osvetlili[3] hrvaške predele,

[2] Konvolut – kodeks, sestavljen iz fragmentov različnih rokopisov, spetih v eno knjigo.

[3] Kot pomoč študentom je na koncu obeh poglavij obsežen spisek strokovne literature in elektronskih virov.

otoke in kraje, kjer so omenjeni spomeniki nastali (npr. Kvarnerski arhipelag, otok Krk z mesti Omišalj, Vrbnik, Krk in Baška, dolino Vinodol, polotok Istra z mestom Pazin, samostane in meniške rede na jugozahodnem delu Hrvaške). Usvajanje vsega tega posledično študentu omogoča, da se uspešno spopade z obsežnimi in številnimi nalogami, ki spremljajo vse štiri opisane spomenike.

Priročnik *Glagolska pismenost na zahodnem Balkanu od 10. do 16. stoletja* je vsekakor dobrodošla popestritev tovrstne študijske literature, saj je edini tovrstni pripočnik za študente humanistike na področju Rusije. V njem so, kot smo že napisali, podana najosnovnejša vedenja na področju hrvaške glagolske rokopisne ustvarjalnosti, vseeno pa je za popolno razumevanje in usvojitev snovi potrebna še dodatna študijska literatura (v obliki učbenikov, slovnic, zgodovinskih pregledov itn.), saj je priročnik zamišljen le kot neke vrste delovni zvezek, ki spremlja delo na samih predavanjih in seminarskih vajah. Kot tak je v pomoč tako predavateljem pri podajanju snovi kot študentom, da imajo pred seboj na eni strani kakovostne projekcije vzorčnih primerov iz hrvaških glagolskih spomenikov, na drugi pa naloge, ki spodbujajo njihovo spoznavanje hrvaške glagolske literature, usvajanje oglatoglagolske pisave in transliteracijo le-te v latinico, nenazadnje pa tudi jezikovno, geografsko in zgodovinsko analizo besedil.

Ob pregledu delovnega zvezka nas vseeno malce zmoti precejšnje neskladje pri obsegu snovi in podatkov, številu navedenih spomenikov, težavnosti, številu nalog oz. zahtevanega predznanja med posameznimi poglavji. Daleč najobsežnejša poglavja s podrobno razlago, transliteracijami besedil in zapletenimi nalogami za študente so nastala v avtorstvu nosilca in oblikovalca predmeta Andreja N. Soboleva (o glagolskih napisih, o posvetnih ter cerkvenih in kanonskih pravnih besedilih), medtem ko bi si predvsem pri petem poglavju o bogoslužni krščanski literaturi glede na bogato hrvaško glagolsko tradicijo želeli (pravzaprav) več vsega – več razlage, več samo naštetih kot tudi analiziranih spomenikov; tudi naloge so tu v primerjavi z nalogami s področja pravnih besedil in grafitov dokaj enostavne … Predpostavljamo, da vzrok za omenjeno neenotnost v »tehtnosti« poglavij leži v tem, da so bila predavanja in seminar prof. Soboleva primarna, medtem ko sta se Tatjana I. Afanasjeva in Vjačeslav V. Kozak izvedbi predmeta pridružila šele v poletnem semestru 2014. Prepričani smo, da se bodo predavanja in seminar v predavateljski trojki v naslednjih letih širila in napredovala, kar se bo nedvomno odražalo tudi v nadaljnjih izdajah. To so avtorji sami napovedali že v uvodnem besedilu – da priročnik zagotovo ne bo njihovo prvo in hkrati poslednje skupno delo, saj bodo svoje sodelovanje nadgrajevali z izdajami o srednjeveškem romanu, poeziji, notarskih listinah itn. A tudi tu se preučevanja ne zaključujejo, zagotovo bo posebej dobrodošel izziv tudi oblikovanje študijske literature o sodobni čakavski dialektologiji. Kdo ve, morda pa tudi o bogati tiskarski glagolski tradiciji na Hrvaškem.

Vanda Babič
Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani
vanda.babic@guest.arnes.si